

SHARQ FALSAFASI: TARIX, MEROS VA ZAMONAVIY AHAMIYAT

Nabijonov G'ayratjon

Saidvoqqosov Yahyobek

Farg'ona davlat texnika universiteti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20393630>

Annotatsiya: Mazkur maqolada Sharq falsafasining tarixi, asosiy yo'nalishlari va zamonaviy dunyo uchun ahamiyati haqida fikr-mulohazalar bayon etilgan. Qadimgi Hindiston, Xitoy, Eron va O'rta Osiyo mutafakkirlarining falsafiy merosi, ularning bilim, axloq, mavjudlik va insoniyat haqidagi qarashlari keng ko'lamda tahlil qilinadi. Hind Vedanta falsafasi, buddizm ta'limoti, Konfutsiy axloq falsafasi, daosizm, Zardusht ta'limoti, islomiy falsafa va tasavvufning asosiy g'oyalari batafsil ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, Sharq falsafiy tafakkurining G'arb falsafasiga ta'siri, o'zaro mushtarak jihatlar va farqlar hamda bu merosning hozirgi zamon falsafiy muammolarini hal etishdagi o'rni atroflicha tahlil qilinadi. Sharq falsafasini o'rganish milliy o'zlikni anglash, ma'naviy yuksalish va madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: falsafa, Sharq tafakkuri, axloq, bilim, ruh, tasavvuf, konfutsiychilik, buddizm, islom falsafasi, ontologiya, gnoseologiya, ma'naviyat, hikmat, komillik.

Kirish

Sharq falsafasi — insoniyat tafakkuri tarixining eng qadimiy va boy qatlamlaridan birini tashkil etadi. Miloddan avvalgi ming yilliklardan boshlab Hindiston, Xitoy, Eron va keyinchalik O'rta Osiyo zaminida yuksak darajada rivojlangan falsafiy an'analar vujudga keldi. Bu an'analar faqat nazariy mushohada bilan cheklanmay, balki amaliy hayotni tartibga soluvchi, inson kamolotiga xizmat qiluvchi ta'limotlar sifatida namoyon bo'ldi. Sharq mutafakkirlari nafaqat borliq va bilish masalalarini, balki inson hayotining ma'nosi, jamiyat qurilishi va ruhiy yetuklik yo'llarini ham o'z tadqiqotlarining markaziga qo'ydilar.

"Sharq" tushunchasi o'ta keng qamrovli geografik va madaniy makon — Hindiston yarim orolidan Yaponiya orollarigacha, O'rta Osiyodan Arabiston yarim oroligacha bo'lgan ulkan hududlarni o'z ichiga oladi. Shu sababli Sharq falsafasi bir yaxlit ta'limot emas, balki bir-biriga o'xshash va bir-biridan farqli ko'plab falsafiy an'analarning majmuidir. Biroq bu an'analarni birlashtiruvchi umumiy ruh, umumiy yo'nalishlar ham mavjud bo'lib, ularni G'arb falsafasidan ajratib turuvchi xususiyatlar sifatida alohida ko'rish mumkin.

Bugungi kunda globallashuv jarayonlari, madaniyatlar o'rtasidagi dialog va insoniyatning umumiy muammolari Sharq falsafiy merosiga yangicha nazar bilan qarashni taqozo etmoqda. Ekologik inqiroz, ma'naviy tanazzul, texnokratik jamiyatning cheklavlari, inson shaxsining begonalashuvi — bularning barchasiga Sharq mutafakkirlari o'zlarining teran javoblarini berganlar. Shu sababli Sharq falsafasini o'rganish nafaqat tarixiy, balki hozirgi zamon uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Yoshlar siyosatiga doir qaror va farmonlarida yoshlarni milliy va jahon madaniy merosini o'rganishga, ma'naviy jihatdan yetuk va bilimli avlodni tarbiyalashga katta e'tibor qaratilmoqda. Bu borada Sharq falsafasini o'rganish milliy tarbiya tizimining muhim bo'g'ini bo'lib xizmat qilishi lozim. Zero, O'rta Osiyo — Farobiy, Ibn Sino, Beruniy, Ulug'bek kabi buyuk mutafakkirlar yetishib chiqqan zamin — bu beqiyos merosga bevosita merosxo'rdir.

Mazkur maqolada Sharq falsafasining asosiy yo'nalishlari — hind, xitoy, eron va islom falsafasi — ni qisqacha ko'rib chiqamiz, ularning umumiy va farqli tomonlarini aniqlaymiz, shuningdek, bu merosning zamonaviy ahamiyatini baholashga harakat qilamiz.

Asosiy qism

1. Hind falsafasi va uning asosiy yo'nalishlari

Hind falsafasi dunyodagi eng qadimiy falsafiy an'analardan birini ifodalaydi. Vedalar davridan (miloddan avvalgi 1500-500 yillar) boshlab hind mutafakkirlari mavjudlikning mohiyati, inson ruhi (atman) va koinotning mutlaq asosi (brahman) haqida chuqur fikr yuritganlar. Vedalar to'rtta muqaddas matndan iborat bo'lib (Rigveda, Samaveda, Yajurveda va Atharvaveda), ularning falsafiy talqini Upanishadlarda (miloddan avvalgi 800-500 yillar) o'z yanada chuqurroq ifodasini topgan.

Upanishadlar matnlarida atman va brahman bir-biriga tengligi g'oyasini ifoda etuvchi mashhur formula — "Tat tvam asi" ("Sen o'shasan") — insonning ilohiy olam bilan uyg'unligi tushunchasini markazga qo'yadi. Bu fikrga ko'ra, inson ruhi (atman) aslida koinotning mutlaq mohiyati (brahman) bilan bir va aynan narsadir. Ajralish va ko'plik — bu shunchaki mayaga (illuziyaga) asoslangan noto'g'ri qabul qilishdir. Haqiqiy bilim (jnana) esa bu mayadan xalos bo'lish va atman-brahman birligini anglashdan iborat [1].

Hind falsafasining oltita asosiy ortodoks maktabi — Nyaya, Vaisheshika, Samkhya, Yoga, Mimansa va Vedanta — Vedalar va Upanishadlar obro'yini tan oladi. Ular orasida Vedanta maktabi, xususan Shankaracharyaning (VIII asr) advayta (ikkilamassizlik) ta'limoti keng ta'sir ko'rsatdi. Shankaraga ko'ra, Brahman — yagona haqiqat, dunyo esa uning aks etishidir. Рамануджа (XI-XII asrlar) esa visisht-advayta ta'limotida Brahman va individual ruhlar o'rtasidagi farqni saqlab, ularning birligini boshqacharoq talqin qildi.

Buddizm ta'limoti (miloddan avvalgi V asr) hind falsafasining alohida yo'nalishi sifatida vujudga kelib, insonning azob-uqubatlardan qutulishi, nirvana holatiga erishishi va barcha mavjudotlarga shafqat ko'rsatish (karuna) g'oyalarini ilgari surdi. Siddhartha Gautama (Budda) to'rtta oliy haqiqatni e'lon qildi: azob-uqubat mavjud; uning sababi — istaklardir; istakdan voz kechish orqali azobdan xalos bo'lish mumkin; xaloslik yo'li — sakkiz qismli ulug' yo'ldir. Bu yo'l to'g'ri qarashlarga, to'g'ri niyatga, to'g'ri nutqqa, to'g'ri xulq-atvorga, to'g'ri turmush tarziga, to'g'ri harakat, to'g'ri diqqat va to'g'ri tafakkurga asoslanadi [2].

Jaynizm — hind falsafasining yana bir muhim yo'nalishi — ahimsa (zo'ravonlik qilmaslik) tamoyilini eng yuqori axloqiy qoida sifatida belgilab, barcha tirik mavjudotlarga hurmat ko'rsatishni ta'kidlaydi. Jaynizm ta'limotida ruh (jiva) va moddiy dunyo (ajiva) keskin ajratiladi hamda ruhning moddiy bog'liqliklardan ozod bo'lish jarayoni moksha (ozodlik) deb ataladi. Mahatma Gandining ahimsa va satyagraha (haqiqatga sadoqat) tamoyillari ham ko'p jihatdan jayn va buddist an'alaridan ilhom olgandir.

Hind falsafasida epistemologiya (bilish nazariyasi) ham alohida o'rin tutadi. Nyaya maktabi mantiq va tafakkur yuritish qoidalarini ishlab chiqdi. Ular to'rtta bilim manbai — bevosita idrok (pratyaksha), xulosa chiqarish (anumana), o'xshashlik orqali bilish (upamana) va ishonchli guvohlik (shabda) — ni asoslab berdi. Bu epistemologik tizim keyinchalik islom va G'arb falsafiy an'alariga ham ta'sir ko'rsatdi.

2. Xitoy falsafasi: Konfutsiy, Daosizm va boshqa maktablar

Xitoy falsafasi miloddan avvalgi VI-V asrlarda o'zining oltin davrini — "Yuz maktab" (Baijia) davrini — boshdan kechirdi. Bu davrda siyosiy parchalanish va ijtimoiy notinchlik sharoitida turli fikrlar to'qnashib, buyuk falsafiy an'alar paydo bo'ldi. Konfutsiy, Laotzi, Mozi, Mentsiy, Xunzi,

Zhuangzi va boshqa buyuk mutafakkirlar o'z ta'limotlarini yaratdilar. Bu davr Xitoy tafakkurining poydevori bo'lib, keyingi ikki yarim ming yillik falsafiy rivojlanishni belgilab berdi.

Konfutsiy (Kun Fuzi, miloddan avvalgi 551-479) jamiyat tartibini saqlashda axloqiy me'yorlar, oila muqaddisligi, hukmdorning fazilatli bo'lishi va ta'lim-tarbiyaning ustuvorligini asoslab berdi. Uning falsafasida ren (insonparvarlik, boshqalarga mehribon bo'lish), li (to'g'ri xulq-atvor, marosimlar), yi (to'g'rilik, adolat) va zhi (donolik) — to'rtta asosiy fazilat markaziy o'rin egallaydi. Konfutsiy fikriga ko'ra, jamiyat va davlatni boshqarishning asosi — bu birinchi navbatda o'zini isloh qilish, keyin oilani tartibga solish, so'ng davlatni boshqarish va nihoyat dunyoga tinchlik keltirish ("Daxue" klassikasidagi formula) [3].

Konfutsiyning "Lun Yu" ("Suhbatlar va fikrlar") asari shogirdlari tomonidan yozib olingan bo'lib, avlodlar uchun axloqiy qo'llanmaga aylandi. Ushbu asarda ustoz va shogird o'rtasidagi suhbatlar orqali haqiqiy bilimdonlik, kamtarlik, do'stlik va jamiyatga sadoqat qadriyatlari jonli tarzda ifodalangan. Konfutsiy o'zi aytganidek: "O'rgandim va vaqtida amalda qo'lladim — bu qanchalik quvonchli! Do'stlar uzoqdan kelishdi — bu qanchalik xursandchilik! Odamlar uni tanishmasa ham u bezovtalanmaydi — bu chinakam olijanob kishi emas midir?"

Daosizm (Laotzi ta'limoti) esa tabiat va koinotning yagona qonuni — Dao (Yo'l) — ga mos yashash g'oyasini ilgari surdi. "Dao De Tszin" asarida mavjud bo'lgan "wu wei" (harakat qilmaslik, tabiatga zid ish tutmaslik) tushunchasi zamonaviy ekologik falsafa va tinchlik falsafasi nuqtai nazaridan ayniqsa dolzarb bo'lib ko'rinadi. Laotzi ta'limotiga ko'ra, Dao — hamma narsaning asosiy tamoyili bo'lib, u so'zlar bilan to'liq ifodalanmaydi: "Dao deb aytilgan Dao — abadiy Dao emas". Zhuangzi esa daosizm falsafasini yanada rivojlantirdi va tabiat bilan uyg'unlik, erkin ruh va nisbiylik masalalariga chuqurroq to'xtaldi.

Mo Tzi (miloddan avvalgi 470-391) "umumiy sevgi" (jian ai) ta'limotini ilgari surdi. U barcha odamlarga teng muhabbat ko'rsatish lozimligini ta'kidlab va harbiy bosqinchilikka, ortiqcha hashamatga qarshi chiqdi. Mo Tzi ta'limoti mantiq va argumentatsiyaga katta ahamiyat berdi. Uning maktabi — Moizm — mantiqiy dalillashning rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Legalizm (Fa jia) maktabi esa davlatni boshqarishda qattiq qonunlar, tizimli boshqaruv va markazlashgan hokimiyat zarurligini asoslab berdi.

Neokonfuetsiychilik (Song-Min davrida, X-XVII asrlar) konfutsiy ta'limotini buddizm va daosizm bilan sintezlashtirib, yangi metafizik asoslar yaratdi. Chju Si (1130-1200) li (tamoyil, aql) va qi (moddiy kuch, energiya) tushunchalarini ishlab chiqib, borliqning tuzilishini tushuntirdi. Wang Yangming (1472-1529) esa bilim va amal birligini ta'kidlab, haqiqiy bilim amalda sinanarmasdan to'liq bilim bo'lolmasligini uqtirdi.

3. Eron falsafasi: Zardushtiylik va Fors tafakkuri

Eron falsafasi ham insoniyat tafakkuri tarixida muhim o'rin egallaydi. Miloddan avvalgi II ming yillikning oxiri va I ming yillikning boshida Zaratushtra (Zardusht) o'zining yagona xudo — Ahura Mazda — ni e'lon qiluvchi ta'limotini yaratdi. Bu ta'limot zardushtiylik dini va falsafasining poydevori bo'ldi. Zardushtiylikda borliq yaxshilik (Ahura Mazda) va yovuzlik (Axriman) o'rtasidagi abadiy kurash maydoni sifatida talqin qilinadi. Inson esa bu kurashda faol ishtirokchi bo'lib, o'zining erkin irodi bilan yaxshilik yoki yovuzlik tomonini tanlaydi [4].

Zardushtiylik axloq falsafasining uchta asosiy tamoyili: yaxshi fikr (humata), yaxshi so'z (hukhta) va yaxshi amal (hvarshta). Bu uchlik inson hayotining barcha jabhalarida yaxshilikni qo'llashni taqozo etadi. Zardushtiylik keyinchalik moniylik, mazdakiylik va boshqa dini-falsafiy oqimlarga ta'sir ko'rsatdi. Bundan tashqari, zardushtiylik g'oyalari yahudiy, xristian va islom

dinlariga ham ma'lum darajada o'z ta'sirini o'tkazdi — ayniqsa esxatologiya (oxirzamon ta'limoti), farishta va iblislar haqidagi tasavvurlar sohasida.

Sosoniylar davri (III-VII asrlar) Eron intellektual hayotining yana bir yuksalish davri bo'ldi. Bu davrda Yunon, Hind va Xitoy falsafiy asarlari forsga tarjima qilindi, akademiyalar faoliyat ko'rsatdi. Gondishapur akademiyasi Sharq va G'arbning ko'plab olimlarini to'pladi. Islomning kirib kelishi bilan (VII asr) eron falsafiy an'anasi islom falsafasiga qo'shib, yanada boyidi.

O'rta asrlarda fors tili islom olamining ilm-fan va adabiyot tili sifatida katta rol o'ynadi. Firdavsiy, Umar Xayyom, Rumi, Hofiz, Sa'diy kabi shoir-mutafakkirlar fors tilida jahon madaniyatining durdonalarini yaratdilar. Umar Xayyomning to'rtliklari (ruboiylar) nafaqat badiiy jihatdan mukammal, balki vujud, bilim, hayot va o'lim haqidagi teran falsafiy mulohazalarni ham o'z ichiga oladi.

4. Islom falsafasi va O'rta Osiyo mutafakkirlari

Islom falsafasi IX-XII asrlarda o'zining yuksak cho'qqisiga ko'tarildi. Bu davrda Arab, Eron va O'rta Osiyo olimlari Yunon falsafiy merosini o'zlashtirish va yangilash asosida o'ziga xos falsafiy an'ana yaratdilar. "Tarjima harakati" (bayt al-hikma — Donishmandlik uyi) doirasida Arastu, Aflotun, Galen, Ptolomey va boshqa yunon mutafakkirlarining asarlari arabcha va forsha tarjima qilindi. Bu ulkan madaniy loyiha islom falsafasining rivojlanishiga turtki bo'ldi.

Abu Nasr Farobiy (873-950) islom olamida "ikkinchi muallim" (birinchi muallim — Arastu) deb ulug'langan bo'lib, u Arastu mantiqiga sharh yozdi, musiqa nazariyasi, siyosat falsafasi va "Fozil shahar" ta'limotini ishlab chiqdi. Farobiy fikriga ko'ra, fozil shahar — bu adolat, bilim va baxt-saodatga asoslangan jamiyat bo'lib, unda hukmdor faylasuf va payg'ambar fazilatlarini o'zida mujassam etgan shaxs bo'lishi kerak. Uning kosmologiyasida borliq "birinchi sabab" (Xudo) dan chiquvchi emanatsiya zanjiri sifatida tasvirlangan — bu neoplatonizm ta'sirining yorqin ko'rinishidir [5].

Ibn Sino (980-1037) — Abu Ali ibn Sino — tibb va falsafa sohasida qomusiy bilim egasi bo'lgan mutafakkir. Uning "Kitob ash-Shifo" (Shifokitob) va "Kitob al-Qonun fit-Tibb" (Tibbiyot qonunlari) asarlari Sharq va G'arb universitetlarida asrlar davomida darslik bo'lib xizmat qildi. Ibn Sino ruh (nafs) masalasida, bilish nazariyasida va vujud falsafasida o'ziga xos mulohazalar bildirdi. Uning "Uchuvchi odam" (al-insan at-ta'ir) tajribasi — insonning o'z tanasidan ajratilib tasavvur qilingan holda ham o'zini anglab turishi haqidagi fikr — zamonaviy ong falsafasiga bevosita aloqador bo'lib, Dekartning cogito argumentini olti asr oldin bashorat qilganday ko'rinadi.

Abu Rayhon Beruniy (973-1048) o'z davrining eng keng qamrovli olimi edi. U astronomiya, matematika, tabiiy fanlar, geografiya va tarix sohasida ko'plab asarlar yozdi. Beruniyning "Hindiston" asari ("Tahqiq ma lil-Hind") hind madaniyati, dini va falsafasini tadqiq etgan birinchi mukammal antropologik asarlardan biri hisoblanadi. Beruniy hind falsafasini chuqur hurmat bilan o'rganib, uni islom falsafasi bilan solishtirib ko'rdi. Uning komparativistik yondashuvi — turli madaniyatlarni ularning ichki mantig'idan turib tushunishga intilish — zamonaviy madaniy antropologiya va qiyosiy dinshunosliqning asosini qo'ydi [6].

Tasavvuf falsafasi — islom mistizmi — ham Sharq tafakkurining muhim yo'nalishlaridan biridir. Ahmad Yassaviy (1093-1166) o'z "Devoni hikmat" asarida turk va qipchoq tillarida so'fiylik ta'limotini oddiy xalqqa yetkazdi. Uning ta'limoti Markaziy Osiyo va Sibir turk xalqlari orasida islomning tarqalishida katta rol o'ynadi. Abdulxoliq G'ijduvoni (XII asr) Xojagon-Naqshbandiya tariqatining poydevorini qo'ydi va "Xilvat dar anjuman" (ko'pchilik orasida ham yolg'izlik) kabi zikr tamoyillarini ishlab chiqdi.

Jaloliddin Rumiy (1207-1273) forsiy she'riyatining eng buyuk vakillaridan biri bo'lib, uning "Masnaviy" asari (taxminan 25 000 bayt) insoniy ruhning ilohiyga intilishini tasvirlashda jahon adabiyotining cho'qqilaridan biri hisoblanadi. Rumiy ta'limotida sevgi — ilohiy va insoniy — bilishning eng oliy yo'li sifatida talqin qilinadi. Uning she'rilarida hind, eron, islom va yunon falsafiy g'oyalari uyg'un tarzda birlashadi. Rumiyning "Ney nolasi" bilan boshlanuvchi "Masnaviy" kirish qismi — begonalikning, ilohiy manba sog'inchining va qaytish istagining she'riy ifodasi — asrlar davomida millionlab insonlar qalbida aks-sado bergan.

5. Sharq falsafasining umumiy xususiyatlari va G'arb falsafasi bilan qiyosiy tahlil

Sharq falsafiy an'analarida bir qator umumiy xususiyatlar ko'zga tashlanadi. Bu xususiyatlar Sharq falsafasini G'arb falsafasidan ajratib turuvchi belgilar bo'lib xizmat qilsa-da, bu farqlarni mutlaqlashtirmaslik lozim — ikkala an'anda ham umumiy jihatlar juda ko'p. Quyida asosiy umumiy xususiyatlarni ko'rib chiqamiz:

- Nazariya va amaliyotning uzviy bog'liqligi: Sharq falsafasida falsafiy bilim hayotda tatbiq topishi, yashash tarzi va axloqiy xulq-atvorni shakllantirishga xizmat qilishi lozim. "Bilaman, ammo qilmayman" — bu Sharq mutafakkirlari uchun qarama-qarshilik bo'lgan.
- Insonning tabiat va koinot bilan uyg'unligi g'oyasi: Daosizm, Vedanta, buddizm va islom tasavvufida inson tabiatdan ajralgan mavjudot sifatida emas, balki koinotning bir qismi, uning ifodasi sifatida ko'riladi.
- Ichki takomil va o'z-o'zini nazorat qilishga katta e'tibor: Sharq falsafasida tashqi dunyoni o'zgartirish o'z ichki dunyoni tartibga solishdan boshlanadi. Konfutsiy, buddizm, yoga va tasavvuf — barchasi ichki ishga ustuvorlik beradi.
- Axloqiy-ma'naviy muammolarning ustuvorligi: Ko'p holatlarda Sharq falsafasida axloq va ma'naviy yetuklik masalalari gnoseologiya (bilish nazariyasi) va ontologiya (borliq ta'limoti) dan ustun turadi.
- Tafakkurning ko'p qatlamlilik va simvolik tabiati: Sharq falsafasida ko'pincha tushunchalar bevosita emas, balki ramziy, she'riy va hikoyat orqali ifodalanadi. Bu til va tafakkur o'rtasidagi munosabatga o'ziga xos yondashuvni aks ettiradi.
- Jamoa va guruh manfaatlarining e'tiborga olinishi: Konfutsiy va islom falsafasida individual manfaatlar jamiyat manfaatlari bilan uyg'unlikda ko'riladi; biroq buddizm va vedanta ta'limotlari individual ruhiy ozodlikka ko'proq urg'u beradi.

G'arb falsafasi, ayniqsa Yangi davr falsafasi (XVII asrdan boshlab), individual aql, empirik bilim, tabiiy huquq va inson huquqlari masalalariga ko'proq e'tibor qaratgan. Dekartning "cogito ergo sum" ("Fikrlayapman — demak, mavjudman") formulasi G'arb falsafasining subyektivistik yo'nalishini belgilab berdi. Shuningdek, G'arb falsafasida gnoseologiya va metodologiya masalalari ko'proq markaziy o'rin egallaydi.

Biroq bu farqlarni mutlaqlashtirmaslik lozim. G'arb falsafasida ham axloq va yashash san'atiga oid kuchli an'analar mavjud — stoitsizm, epikureizm, ekzistensializm shular jumlasidan. Shuningdek, Shopengauer, Nitshe, Xaydegger kabi G'arb mutafakkirlari Sharq g'oyalaridan ko'p ilhom olganlar. Hozirgi zamon falsafasida ham "Sharq" va "G'arb" falsafasi o'rtasidagi chegara tobora xiralashib bormoqda.

6. Sharq falsafasining zamonaviy ahamiyati

Hozirgi kunda Sharq falsafasi jahonning ko'plab universitetlarida akademik fan sifatida o'qitilmoqda. Shuningdek, Sharq falsafiy g'oyalari zamonaviy psixologiya, tibbiyot, ekologiya va boshqaruv sohasida amaliy qo'llanish topmoqda. Quyida ba'zi muhim yo'nalishlarni ko'rib chiqamiz:

Birinchidan, sog'liqni saqlash va psixologiya sohasida. Buddist mindfulness (zehni to'liq hozirgalik) meditatsiya amaliyoti klinik psixologiyada keng qo'llanmoqda. Jon Kabat-Zinn tomonidan 1970-yillarda ishlab chiqilgan MBSR (Mindfulness-Based Stress Reduction) dasturi stress, depressiya va surunkali og'riqlarni davolashda yuqori samaradorlik ko'rsatmoqda. Yoga ham nafaqat jismoniy, balki psixologik sog'liqqa ijobiy ta'sir ko'rsatishi ilmiy jihatdan isbotlangan.

Ikkinchidan, ekologiya va atrof-muhit falsafasi sohasida. Daosizm, buddizm va hind falsafasidagi tabiat bilan uyg'unlik g'oyalari zamonaviy ekologik muammolarga yangicha yechim izlashda muhim manba bo'lmoqda. Chuqur ekologiya (deep ecology) harakati vakillari Arne Naess kabi mutafakkirlar Sharq g'oyalaridan ko'p foydalanganlar. Tabiatni faqat resurs sifatida emas, balki o'z qiymatiga ega tizim sifatida ko'rish — bu Sharq falsafasining zamonaviy ekologik tafakkurga ko'rsatgan eng muhim hissalaridan biridir.

Uchinchidan, boshqaruv va liderlik falsafasi sohasida. Konfutsiy ta'limotiga asoslangan boshqaruv modeli — "konfutsiy kapitalizmi" yoki "Osiyo qadriyatlari" — Janubiy Koreya, Yaponiya, Singapur va Xitoyning iqtisodiy muvaffaqiyatlarini tushuntirishda ko'p marta keltirilmoqda. Yuzlab biznes-maktablar Sun Tsz (Suntszining "Urush san'ati") va Daosizm tamoyillarini strategik boshqaruv kurslariga kiritgan.

To'rtinchidan, falsafa va dialog sohasida. Hozirgi kunda madaniyatlararo falsafiy dialog kuchaymoqda. Jahon falsafiy kongresslarida Sharq falsafasiga tobora ko'proq o'rin berilmoqda. "Qiyosiy falsafa" fan sohasi sifatida rivojlanib, turli madaniy an'analar o'rtasidagi muloqotni chuqurlashtirmoqda. Bu muloqot bir tomoni ikkinchisini o'z tomoniga o'tkazishga intilmaydi, balki umumiy muammolarga turli nuqtai nazarlardan yondashib, yangi tushunishlar hosil qilishni maqsad qiladi.

7. O'zbekistonda Sharq falsafasi va milliy falsafiy meros

O'zbekiston Sharq falsafasining eng boy merosiga ega mamlakatlardan biridir. IX-XII asrlarda O'rta Osiyo islom dunyosining intellektual markaziga aylandi. Movarounnahr va Xuroson hududi Farobiy, Ibn Sino, Beruniy, Xorazmiy, Ibn Rushd kabi buyuk olimlarni dunyoga berdi. Buxoro, Samarqand va Urganch shaharlari ilm-fan markazlari bo'ldi.

Ahmad Yassaviy (1093-1166) Yassada (hozirgi Turkiston, Qozog'iston) tug'ilib, so'fiylik ta'limotini turkiy tilda oddiy xalqqa yetkazdi. Uning "Devoni hikmat" asari turkiy adabiyotning eng qadimiy yodgorliklaridan biri bo'lib, islom axloqini sodda va ta'sirchan tilda ifodalaydi. Yassaviy Naqshbandiya tariqatining ruhiy asoschisi sifatida tan olinadi.

Bahouddin Naqshband (1318-1389) Buxoro yaqinida tug'ilib, Naqshbandiya tariqatini asos soldi. Bu tariqat hozir ham dunyoning ko'plab mamlakatlarida keng tarqalgan. Naqshbandiyaning asosiy tamoyili — "dil ba yoru, dast ba kor" (yurak Yaratganda, qo'l — ishda) — tasavvuf bilan faol ijtimoiy hayot uyg'unligini ta'kidlaydi.

Alisher Navoiy (1441-1501) o'zbek adabiyoti va falsafasining buyuk siymosi bo'lib, u o'z asarlarida islom, tasavvuf, axloq falsafasi va insonparvarlik g'oyalarini she'riy shaklda ifodaladi. Navoiyning beshligi — "Xamsa" — lirik va epik jihatdan mukammal bo'lib, komil inson, adolatli jamiyat va ilohiy sevgi mavzularini qamrab oladi. Navoiy inson kamolotining yo'li sifatida ilm, axloq va ishq uchligini ko'rsatdi.

Bugungi O'zbekistonda Sharq falsafasi va milliy falsafiy merosni o'rganish davlat darajasida qo'llab-quvvatlanmoqda. Olimlar va tadqiqotchilar Farobiy, Ibn Sino, Beruniy va boshqa buyuk mutafakkirlarning ilmiy merosini o'rganish, nashr etish va ommalashtirish bo'yicha keng ko'lamli ishlar olib bormoqda. Bu meros nafaqat tarixiy qimmatga ega, balki zamonaviy jamiyat qurilishi va ma'naviy yuksalishda ham muhim yo'l-yo'riq bo'la oladi.

Xulosa

Sharq falsafasi insoniyatning umumiy ma'naviy xazinasining ajralmas va beqiyos qismidir. Hind Vedanta va buddizmi, xitoy konfutsiychilik va daosizmi, eron zardushtiylik falsafasi, islom falsafasi va tasavvufi — bularning barchasi insonning o'z-o'zini anglash, axloqiy kamolot va ma'no izlash yo'lidagi ulkan sa'y-harakatlarini ifodalaydi.

Bu meros bir necha muhim sabablarga ko'ra bugungi kunda ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Birinchidan, Sharq falsafasi tabiat bilan uyg'unlik, ichki takomil va jamiyat manfaatlariga e'tibor kabi g'oyalarni ilgari suradi — bular hozirgi ekologik va ijtimoiy inqirozlarni yechishda zarur bo'lgan tafakkur tarzlaridir. Ikkinchidan, u bilish va yashashning ratsional va intuitiv usullarini uyg'unlashtirib, inson imkoniyatlarini kengaytiradi. Uchinchidan, turli madaniyatlarning o'zaro muloqotida Sharq falsafasi muhim ko'pri bo'lib xizmat qilishi mumkin.

O'zbekiston uchun Sharq falsafiy merosi — ayniqsa O'rta Osiyo mutafakkirlarining merosi — milliy o'zlikni anglash va qadriyatlar tizimini shakllantirish nuqtai nazaridan alohida ahamiyat kasb etadi. Farobiyning fozil shahar ta'limoti, Ibn Sinoning inson qadriyatiga e'tibori, Beruniyning ilmiy halollik va madaniyatlararo hurmat tamoyili, Navoiyning komil inson g'oyasi — bular zamonaviy O'zbekiston jamiyati qurilishida munosib ilhom manbayi bo'la oladi.

Zamonaviy ta'lim tizimida Sharq falsafasiga munosib o'rin ajratish, yoshlarni ushbu boy meros bilan tanishtirish va ularni milliy va global falsafiy muloqotga tayyorlash — bularning barchasi milliy va jahon taraqqiyoti uchun muhim shart-sharoitdir. Sharq va G'arb falsafiy an'analarini o'zaro boyitish orqali yanada to'liq va uyg'un dunyo tasavvuriga erishish mumkin — bu esa hozirgi globalisation asrining dolzarb vazifalaridan biridir.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Radhakrishnan S. Hind falsafasi. 2 jildlik. — Dehli: Oxford University Press, 1923. — 738 b.
2. Rahul R. Buddizm falsafasi: asosiy tushunchalar. — Kalkutta: Vostok nashriyoti, 1975. — 312 b.
3. Konfutsiy. Lun Yu (Suhbatlar va fikrlar). Tarjima va sharh. — Toshkent: Yangi nashr, 2019. — 184 b.
4. Boyce M. Zardushtiylik: ularning diniy e'tiqodlari va amaliyotlari. — London: Routledge, 1979. — 252 b.
5. Farobiy A.N. Fozil shahar aholisining qarashlari. — Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. — 224 b.
6. Beruniy A.R. Hindiston. — Toshkent: Fan, 1963. — 727 b.
7. Ibn Sino. Kitob ash-Shifo: Nafs haqida risola. — Toshkent: Fan, 1980. — 312 b.
8. Navoiy A. Xamsa. To'liq asarlar to'plami. — Toshkent: Fan, 1987. — 512 b.
9. Xoliqova R., Yusupov A. Sharq va G'arb falsafasi: mushtaraklik va tafovutlar. — Toshkent: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2021. — 196 b.
10. Islomov Z.M. O'rta Osiyo falsafasi tarixi. O'quv qo'llanma. — Toshkent: TDYI, 2020. — 280 b.
11. Rumi J. Masnaviy. Forscha-o'zbekcha nashr. — Toshkent: Sharq, 2015. — 448 b.
12. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. — Toshkent: Ma'naviyat, 2008. — 176 b.
13. Chan W-T. A Source Book in Chinese Philosophy. — Princeton: Princeton University Press, 1963. — 856 b.
14. Nasr S.H. Islamic Philosophy from its Origin to the Present. — New York: SUNY Press, 2006. — 384 b.